

Sociological Approach to War Novel (An Image of Minority Discourse): Case Study of Four War Novels

Amir Boozari¹, Mohammad Taghavi^{2*}, Mohammad Javad Mahdavi³

Received: 06/03/2021

Accepted: 01/08/2022

* Corresponding Author's E-mail:
taghavi@um.ac.ir

Abstract

The novel has been considered by various researchers as a social work (influenced by and affecting the community). Based on this preliminary assumption, this study engages in a case study of four war novels in order to show the difference between formal narrative of war in different media, including literature, and what is narrated in these works. The research method is based on a combination of theoretical foundations existing in sociology criticism, specifically the Lukach-Goldman model, Leventhal social criticism, and Pierre Bourdieu's viewpoint on institutions of power. The four selected novels include *The Scorched Earth*, *Pilgrimage Customs*, *Winter 62*, and *Crystal Garden*. These works were all written during the wartime period and are all considered outstanding and popular works. To achieve the research purpose, each novel was interpreted based on the sociological criticism model, and attempting to avoid any bias. The characteristics

1. PhD student of Persian Language and Literature at Ferdowsi University of Mashhad.

<https://orcid.org/0000-0003-3542-2323>

2. Associate Professor of the Department of Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad.

<https://orcid.org/0000-0001-6345-4497>

3. Assistant Professor of Persian Language and Literature Department, Ferdowsi University of Mashhad.

<https://orcid.org/0009-0002-8793-0544>

مؤسسه تحقیقات زبان و ادبیات فارسی

Quarterly Literary criticism

E-ISSN: 2538-2179

Vol. 15, No. 58

Summer 2022

Research Article

of each of the four novels were then highlighted in contrast to the formal war narrative, and how features such as personality, narrative style, tone, point of view, and even the content of the work served to reflect the minority discourse. Minority discourse is a multiplied voice that is completely distinct from the formal war narrative, and its manifestation is evident in the war novel as opposed to poetry and other literary forms related to war literature (such as memoir writing and oral narratives).

Keywords: war novel, sociological critique, interpretive reading, formal narrative, minority discourse

Extended Abstract

1- Introduction

The eight-year Iran-Iraq war is undoubtedly one of the salient events in Iran's contemporary history. Even though more than three decades have passed since this event, society is still plagued by the social, political and even economic consequences of the war. Just as this event is important in its own right, so are its "narratives. For a variety of reasons, research on Iran-Iraq War and its surrounding narratives from the perspective of sociology and literature has received little attention (especially not in an unbiased manner without any interpretation and assumptions of the dominant discourse). Thus, the "dominant discourse" with its cultural and propaganda apparatus has exercised a kind of discursive control (under various propagandistic, media, literary, psychological and sociological aspects) over the war in the last three decades, convincing people that the truth of the war is the one proclaimed in this official narrative.

2. Theoretical Framework (social criticism as a method)

In general, it should be noted that until the 20th century, critics mainly focused on the content of works rather than their form in the

sociological analysis of literature. In other words, their main interest was how social and cultural issues were reflected in literary works and to what extent literary works addressed these issues. This is also the main concern of the critics themselves in the works of the early Marxists. It was not until the 20th century and the publication of the seminal works of critics such as Lukács, Goldman, Bakhtin, Lewenthal, Escarpit, and others that the connection of form, literary type, and esthetic considerations with social structures received special attention. To indicate the views of influential researchers and scholars specializing in the sociological criticism of the novel, we must begin with the Marxists and move on to Lucien Goldman as one of the most notable figures:

Lucien Goldman: Developmental Approach in Sociology of Literature

The main contribution of Lucien Goldman (1917-1970) to the field of sociology of literature is the introduction of dialectical materialism, that is, a complex method linking art and society to this field. Goldman's innovative technique for exploring literary works is called developmental structuralism. According to this method, a literary work is one of the fundamental elements of social consciousness and does not depend on the consciousness of an individual, but is formed on the levels of supra-individual consciousness (Goldman, 1978: 493-495).

3. Research Background

Persian research in this field includes Sociology of Literature (Salim, 1998), Sociology in Persian Literature (Sotoudeh, 1999), Sociology of Persian Literature from the Beginnings to 1978 (Parsansab, 2008); Social Criticism of Persian Novels focusing on 10 selected novels (Asgari, 2008) and Sociology in Persian Literature (Vahida, 2009).

These studies chiefly seek to reflect "social issues" in Persian literature, both classical and contemporary. For this reason, they first examine the content of literary works before exploring the association between form, genre, and social relations, they delve into the "content" of literary works. For this reason, the work of Mesbahipour still enjoys an exceptional and distinctive status some four decades later.

4. Research Method

To analyze the novels from a sociological criticism approach, this paper adopts a combination of different perspectives presented in the theoretical foundations. The steps taken to obtain a sociological reading of each novel are as follows: First, an interpretive reading is presented that is unaffected by the presuppositions and dominant discourse structures. Next, the relationship between the elements of each story and the dominant discourse (official narrative) and the unofficial narrative is exhibited.

5. Analysis of the plot and interpretive reading of four novels based on social criticism

Scorched Land (Mahmoud, 1982). This work is classified under the subgenre of historical novels and depicts events in Ahvaz in the fall of 1980.

Winter 1983 (Fasih, 1983). This novel, narrated in the context of romantic events, is an attempt to showcase the realities of Khuzestan and Ahvaz in particular in the midst of the eight-year war.

Crystal Garden (Makhmelbaf, 1986). Layah, Mansour's wife, who was martyred during the war, finally gives birth to her third child with the help of neighbors, in the absence of a father to look after her children. The husband of Suri, Layah's neighbor, has also been killed in War. Suri talks about the days of the Islamic Revolution with Layah and how she used to chant slogans and carry the bodies of the martyrs.

مركز تحقیقات زبان و ادبیات فارسی

Quarterly Literary criticism

E-ISSN: 2538-2179

Vol. 15, No. 58

Summer 2022

Research Article

Rituals of Pilgrimage deals more explicitly than the other three novels with social criticism of the war. Both the course of events and the illustration of the characters reflect the confusion and atonement that different character of the story is dealing with in the wake of the War. In this work, Iraq rather than an invading and hostile country, is depicted as an ancient land where the only combatant in the story (Mehrdad) voluntarily travels as a soldier to discover its ancient secrets.

6. Summary and Conclusion

After the 1978 revolution, the new dominant discourse went to great lengths to present a reading of the War bereft of its ugliness (due to censorship) and adverse consequences. A discourse that portrays the death of young people as ideal martyrdom and proclaims that the path to heaven is the main and inevitable path for people from all walks of life. At least four novels were written under such an atmosphere and discourse during the War, which offers a distinct reading and picture of the war while seeking to reflect the voice of others against the propaganda of the dominant discourse, which we have called the minority discourse.

The Scorched Land is a narrative of the lost middle class, Winter 1983 is a narrative of the secular but patriotic educated class from the war, Crystal Garden is a female narrative of the underprivileged class that is more or less in tune with the dominant discourse, and Pilgrimage Rituals is the narrative of the archaic intellectual class from the war, all of which constitute a puzzle that makes up the minority discourse of the war. This is a discourse that survives and thrives against hundreds and thousands of hours of movies and documentaries on the war fronts, and dozens of other novels, short stories, and poetry collections which engages the audience and propagate its voice and perspective.

مرکز تحقیقات زبان و ادبیات فارسی

Quarterly Literary criticism

E-ISSN: 2538-2179

Vol. 15, No. 58

Summer 2022

Research Article

The minority discourse takes a painful glance at the Iranian society during and after the War and seeks to offer a balm to the wounds of this society; a balm that may be attained by sacrifice or calls for a miracle, but is nevertheless absent in the slogans of the official war discourse. The discourse of the minority is the story of the war in the past and in the present, the consequences of its social damage are still evident in the decisions and cultural and social events of Iran.

مقاله پژوهشی

DOR: 20.1001.1.20080360.1401.15.58.1.9

رویکرد جامعه‌شناختی به رمان جنگ (تصویری از گفتمان اقلیت)؛ برپایه

مطالعه موردی چهار رمان

زمین سوخته، آداب زیارت، زمستان ۶۲ و باغ بلور

امیر بوذری^۱، محمد تقوی^۲، محمدجواد مهدوی^۳

(دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۱۶ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰)

چکیده

رمان از دید پژوهشگران مختلف به‌مثابه اثری اجتماعی (تأثیرپذیرفته و تأثیرگذارنده بر اجتماع) بازشناسانده شده است. این پژوهش برپایه همین پیش‌فرض به مطالعه موردی چهار رمان جنگ می‌پردازد تا تفاوت میان روایت رسمی از جنگ در رسانه‌های مختلف از جمله ادبیات را با آنچه در این آثار بازگو شده است، نشان دهد. روش این مطالعه براساس تلفیقی از دستاوردهای و مبانی نظری موجود در نقد جامعه‌شناسی، به ویژه الگوی لوکاج-گلدمن، نقد

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

<https://orcid.org/0000-0003-3542-2323>

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول)

*taghavi@um.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-6345-4497>

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

<https://orcid.org/0009-0002-8793-0544>

اجتماعی لوونتال و رابطه شخصیت و نهادهای قدرت پی‌یر بوردیو است. رمان‌های چهارگانه انتخاب شده عبارت‌اند از *زمستان ۶۲*، *باغ بلور*، *زمین سوخته* و *آداب زیارت*. این آثار همه در روزگار جنگ تألیف شده‌اند و همه از آثار مورد توجه و پرشمارگان به‌شمار می‌روند. برای دستیابی به این هدف خوانش تفسیری هر رمان براساس الگوی نقد جامعه‌شناختی و با کوشش برای پرهیز از هر گونه پیش‌داوری انجام شده است. در ادامه ویژگی‌های هر یک از این چهار رمان در تقابل با روایت رسمی از جنگ نشان داده شده و مشخص شده است که چگونه ویژگی‌هایی مانند شخصیت‌پردازی، پی‌رنگ، لحن، زاویه دید و حتی محتوای اثر در خدمت بازتاب گفتمان اقلیت قرار گرفته‌اند. گفتمان اقلیت صدایی متکثر و کاملاً متفاوت با روایت رسمی از جنگ است که جلوه آن را در رمان جنگ برخلاف شعر و دیگر گونه‌های ادبی مرتبط با ادبیات جنگ (مانند خاطره‌نویسی و روایت‌های شفاهی) به وضوح می‌توان باز جست.

واژه‌های کلیدی: رمان جنگ، نقد جامعه‌شناختی، خوانش تفسیری، روایت رسمی، گفتمان

اقلیت.

۱. مقدمه

جنگ هشت‌ساله ایران و عراق بی‌گمان یکی از مهم‌ترین وقایع تاریخ معاصر ایران است. رخدادی که اینک بیش از سه دهه از خاتمه آن سپری شده، اما دامنه تبعات و تأثیرات اجتماعی، سیاسی و حتی اقتصادی آن همچنان گریبان‌گیر جامعه است. همچنان که نفس این رخداد اهمیت دارد «روایت‌های» آن نیز اهمیت دارد. به دلایل مختلف پژوهش درباره جنگ و روایت‌های مرتبط با آن از منظر جامعه‌شناسی و ادبیات (به‌ویژه به‌شکل بی‌طرفانه و بدون نیت تفسیری و پیش‌فرض‌های گفتمان مسلط) مورد غفلت واقع شده است و «گفتمان مسلط» با ابزارهای فرهنگی و تبلیغی خود در طول

سه دهه گذشته نوعی سیطره گفتمانی (از ابعاد مختلف تبلیغی، رسانه‌ای، ادبی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی) از جنگ به وجود آورده و به همگان قبولانده است که حقیقت جنگ همان چیزی است که در این روایت رسمی بازگو می‌شود:

این سیطره گفتمانی است که نمی‌گذارد فرزند شهید از بدخلقی و احیاناً بددهنی پدرش بگوید یا همسر شهید از بی‌تفاوتی همسرش و سختی‌های زندگی با او. نمی‌گذارد رزمنده از اشتباهات فلان سردار شهید در تصمیم‌گیری‌هایش سخن بگوید، نمی‌گذارد پدر و مادر روستایی جلوی چشم حریص دوربین خبرنگار جز نماز شب پسر نوجوانشان چیزی به خاطر آورند. این رزمنده یا فرزند و همسر و والدین شهید نیستند که در بین انبوه خاطرات ریز و درشت و تلخ و شیرین می‌روند سراغ آن‌ها که باید بروند و معمولاً همه می‌روند. این سیطره گفتمانی است که نمی‌گذارد آن‌ها جز آن چیزی به خاطر آورند و بر زبان جاری سازند. گفتمانی که چه مصاحبه‌کننده و چه مصاحبه‌شونده هر دو در فضای آن تنفس می‌کنند (حسام مظاهری، ۱۳۸۸: ۲۱-۲۲).

در نقطه مقابل این روایت رسمی، گزارشی از جنگ و ابعاد فردی و اجتماعی آن وجود دارد که به صورت سفارشی و از سوی نهادهای متولی روایت رسمی تهیه نشده است. رمان جنگ به‌ویژه رمان‌هایی که در سال‌های جنگ و تحت تأثیر مستقیم این رویداد و پیش از تثبیت روایت رسمی و گفتمان مسلط نوشته شده‌اند، یکی از منابع قابل توجه در بررسی این روایت غیررسمی از جنگ و پیامدهای جامعه‌شناختی آن به‌شمار می‌روند. بنابراین پرسش اصلی پژوهش حاضر آن است که رمان جنگ تا چه اندازه در انعکاس روایت غیررسمی از این پدیده نقش داشته است. برای دستیابی به این هدف از روش نقد اجتماعی و رویکردهای منطبق با جامعه‌شناسی ادبیات به‌عنوان بستر نظری استفاده شده است و چهار رمان متناسب با پرسش و پیش‌فرض این

پژوهش مورد خوانش و تحلیل محتوا قرار گرفته‌اند. این رمان‌ها عبارت‌اند از زمستان ۶۲، زمین سوخته، آداب زیارت و باغ بلور. گفتنی است که این آثار همه در دوران جنگ نوشته شده و به چاپ رسیده‌اند و از همین رو می‌توان چنین در نظر گرفت که کم‌تر تحت تأثیر روایت رسمی و گفتمان مسلط از جنگ هستند. همچنین براساس مبانی نقد جامعه‌شناسی اسکارپیتی این آثار هر یک بیش از سه بار منتشر شده و مورد استقبال نسبی خوانندگان قرار گرفته‌اند.

۱-۱. روش پژوهش

برای تحلیل رمان براساس رویکرد نقد جامعه‌شناختی در این پژوهش ترکیبی از دیدگاه مختلفی که در بخش مبانی نظری معرفی شدند به کار گرفته شده است. مراحل کلی که برای رسیدن به خوانشی جامعه‌شناختی از هر رمان پیموده شده است از این قرارند: نخست خوانشی تفسیری تا حد امکان به دور از پیش‌فرض‌ها و ساختارهای مسلط گفتمانی ارائه داد^۱ و در گام بعد رابطه اجزا و عناصر هر داستان با گفتمان مسلط (روایت رسمی) و روایت غیررسمی نشان داده شده و کوشش شده است بررسی شود که در هر یک از چهار رمان منتخب، چگونه عناصر تکنیکی (فرم یا پیکره) و عناصر محتوایی (درون‌مایه یا پیام) در خدمت رساندن هدفی جامعه‌شناختی (تکثیر صدا و تصویری از جنگ که در رسانه‌های مسلط به گوش نمی‌رسد) قرار گرفته‌اند و بازنمایی جنگ در صورتی متفاوت با قرائت گفتمان مسلط در این آثار چه اجزا و جوانبی دارد. این روش پژوهش درحقیقت تلفیقی از مبانی و الگوهای به‌دست داده‌شده در رویکردهای مختلف نقد جامعه‌شناختی ادبیات است، اما بیش از همه به سنت لوکچاچ -

گلدمن، مبانی نقد اجتماعی لوونتال و رابطه شخصیت و قدرت پی‌یر بوردیو وابسته است.

چهار رمان برگزیده در این پژوهش تناسب اسکارپیتی مورد نظر برای انتخاب را داشته‌اند، یعنی همگی از آثار شاخص و پرشمارگان ادبیات معاصر به‌شمار می‌روند، همه در سال‌های جنگ به رشته تحریر درآمده‌اند؛ از همین رو از سیطره روایت رسمی بر آن‌ها کاسته شده است، چون راویان اثر خود شاهدان ماجرا بوده‌اند. از منظر گونه‌شناسی ادبی این چهار رمان از تنوع برخوردارند و از منظر سبکی نیز این آثار جزو رمان‌های صاحب سبک و دارای صدای مستقل در ادبیات جنگ به‌شمار می‌روند، بنابراین تناسب‌ها و بایستگی‌های لازم برای پژوهش در میان این چهار رمان وجود دارد.

۲. پیشینه پژوهش

نخستین پژوهش جامع و نظام‌مند که در این زمینه به فارسی تألیف شده، واقعیت اجتماعی و جهان‌داستان (مصباحی‌پور ایرانیان، ۱۳۵۸) است. پس از آن، آثار دیگری نیز در این زمینه به زبان فارسی تألیف شده‌اند که البته به‌لحاظ روش‌مندی، انسجام و جامعیت هیچ‌یک نتوانسته‌اند الگوی ایرانیان را تکرار کنند. البته، باید توجه داشت که شماری از آثاری که در باب پیوند میان اجتماع و ادبیات منتشر شده‌اند، اساساً مصداق رویکرد جامعه‌شناسی ادبیات - به‌مثابه یکی از رویکردهای نظری نقد ادبی - قرار نمی‌گیرند و بیشتر دل‌مشغول این پرسش هستند که مسائل اجتماعی تا چه حد در آثار ادبی بازتاب یافته است؛ برای مثال، در مقدمه نمودهای فرهنگی و اجتماعی در ادبیات فارسی می‌خوانیم:

یکی از توصیف‌ها و تعریف‌های ادبیات آیینۀ تمام‌نمای رویدادها، آیین‌ها، رفتارها، تلاش‌ها، اندیشه‌ها و... جامعه است که زبان حال و شناسنامه یک ملت می‌باشد، می‌توان یک جامعه را با بررسی محتوا و موضوع ادبیات آن شناخت، رویدادها و رفتارهای اجتماعی را دانست و سیر تحولی پدیده‌های اجتماعی را ردیابی کرد (روح‌الامینی، ۱۳۷۹: ۹-۱۰).

پژوهش‌های دیگری که در حوزه زبان فارسی تألیف شده‌اند عبارت‌اند از: *جامعه‌شناسی ادبیات* (سلیم، ۱۳۷۷)، *جامعه‌شناسی در ادبیات فارسی* (ستوده، ۱۳۷۸)، *جامعه‌شناسی ادبیات فارسی از آغاز تا سال ۱۳۵۷* (پارسانسب، ۱۳۸۷)، *نقد اجتماعی رمان فارسی با تأکید بر ده رمان برگزیده* (عسگری، ۱۳۸۷)، و *جامعه‌شناسی در ادبیات فارسی* (وحید، ۱۳۸۸). تمامی این پژوهش‌ها عمدتاً دل‌مشغول مسئله بازتاب «اجتماعیات» در ادبیات فارسی - اعم از کلاسیک و معاصر - هستند و به همین دلیل بیش از آن‌که به بررسی پیوند میان فرم، ژانر و مناسبات اجتماعی بپردازند، «محتوای» آثار ادبی را مورد بررسی قرار می‌دهند. به همین دلیل، کار مصباحی‌پور ایرانیان، پس از گذشت حدود چهار دهه همچنان از موقعیتی استثنایی و متمایز برخوردار است.

باید توجه داشت که عدم استفاده از رویکردهای نظری جدید در پژوهش‌های مربوط به جامعه‌شناسی رمان در حوزه زبان فارسی، به معنای ناآشنایی پژوهشگران با رویکردهای نظری جدید نیست. برای مثال، در *نقد اجتماعی رمان فارسی*، صفحات متعددی به شرح رویکردها و آرای منتقدانی چون لوکاچ، گلدمن، اسکارپیت و دیگران اختصاص داده شده (عسگری، ۱۳۸۷: ۷۷-۱۰۲) که نشانه آگاهی مؤلف از این نظریه‌هاست، و نویسنده، خود نیز هنگام بررسی پیشینه نقد جامعه‌شناختی در ایران، این ایراد را مطرح کرده است:

نویسندگان [=پژوهشگران ایرانی جامعه‌شناسی ادبیات] برداشتی سطحی و ذوقی از ادبیات دارند و معمولاً ابیاتی را که به هر حال به مسئله‌ای جامعه‌شناختی اشاره دارد استخراج می‌کنند و درباره دیدگاه شاعر درباره مسائل اجتماعی با توجه به آن ابیات توضیحاتی کلی عرضه می‌کنند. این توضیحات و ابیات و قطعات متثور در بیشتر مواقع به گلچینی از متون نظم و نثر بیشتر شباهت دارد تا به کتابی در زمینه ارتباط جامعه و ادبیات (همان: ۱۰۴).

اما، نگاهی به تحلیل‌های خود نویسنده از ده رمان برگزیده فارسی، نشان می‌دهد که تصور وی از جامعه‌شناسی ادبیات نیز از دیگر پژوهشگران این حوزه که مورد انتقاد او قرار گرفته‌اند، چندان فراتر نرفته است. بررسی‌های او از این ده رمان منتخب، معمولاً از حد معرفی و شرح درون‌مایه اثر فراتر نمی‌رود. در میان این رمان‌ها، هم آثار مشخصاً سیاسی و اجتماعی یا به اصطلاح آن روزگار، «متعهد» به چشم می‌خورد (نظیر چشم‌هایش از بزرگ علوی و مدیر مدرسه از آل‌احمد) و هم رمان‌های روان‌شناختی (نظیر سمفونی مردگان از عباس معروفی) که به هر حال، غلبه تکنیک در آن‌ها آشکار است و جز با استفاده از رویکردهای نظری مدرن در جامعه‌شناسی ادبیات، نمی‌توان پیوند میان آن‌ها و مناسبات اجتماعی را روشن کرد. اما تحلیل نویسنده از این دو نوع رمان کاملاً مجزا، هیچ‌گونه تفاوتی با یکدیگر ندارد و او رمان سمفونی مردگان را همان‌گونه بررسی می‌کند که رمان چشم‌هایش را، و در هر دو نوع رمان، در پی این است که شخصیت‌ها، هر یک نماینده کدام قشر و گروه اجتماعی هستند و میان رمان و رویدادهای اجتماعی که در جامعه زمان انتشار آن اتفاق افتاده است، چگونه می‌توان ارتباط برقرار کرد (همان: ۱۳۱-۱۳۴، ۲۱۸).

در مقاله‌های علمی - پژوهشی برخی پژوهش‌ها از جهاتی با تحقیق حاضر قرابت مفهومی یا روش‌شناختی دارند. رضایی و همکاران (۱۳۹۳) تصویر زن در رمان جنگ را بررسی کرده و نشان داده‌اند زنان در ادبیات داستانی جنگ حضوری کم‌رنگ داشته و این حضور معمولاً به صورت منفی و در کنار شخصیت‌های مرد است. امیری خراسانی و حسن‌پور (۱۳۸۹) بررسی کرده‌اند که چه عواملی باعث پایداری شخصیت‌های دفاع مقدس در نبرد هشت‌ساله بوده است و گفتمان فکری آنان را عامل تأثیرگذار در این زمینه به‌شمار آورده‌اند. فارسیان و پاکدل (۱۳۹۵) به بررسی مضمون جنگ در دو رمان سفر به انتهای شب و زمستان ۶۲ پرداخته و به‌صورت تطبیقی به همراهی و تفاوت سلین و فصیح پرداخته‌اند. پیروز و همکاران (۱۳۹۲) با مطالعه سه رمان نشان داده‌اند که رمان دفاع مقدس از گونه‌های مستقل و شایان توجه در پژوهش‌های ادبی است. صابرپور (۱۳۹۴) با استفاده از روش تحلیل فمینیستی انتقادی گفتمان نشان داده است که شخصیت زن در رمان باغ بلور تقلیل زن به مادر و تقدیس مظلومیت وی است و این خود در خدمت کلیشه‌های جنسیتی است.

۳. چارچوب نظری (نقد اجتماعی به‌مثابه روش)

رویکرد جامعه‌شناختی به ادبیات در غرب، پیشینه‌ای گسترده و طولانی دارد. منتقدان این حوزه، عمدتاً بر این باورند که اثر ادبی، محصولی اجتماعی است و دیدگاه‌ها، اندیشه‌ها و عواطف موجود در آثار ادبی، توسط حیات فرهنگی که خود برساخته اجتماع است شکل می‌گیرد. نخستین دیدگاه‌ها در این مورد از آن افلاطون است. نگاه افلاطون به رابطه میان ادبیات و اجتماع مبتنی بر نوعی ارزش‌داوری است، چراکه او معتقد بود شعر می‌تواند بر رقت قلب جوانان (که در یونان باستان، نوعی رذیلت به شمار می‌آمد) بیفزاید و خرد را از مسیر صحیح به انحراف بکشاند. با ظهور نوع ادبی

رمان در قرن هجدهم، مسئله رابطه میان ادبیات و اجتماع به شکل جدی‌تری مطرح شد و منتقدان اجتماعی و رمان‌نویسان، با پذیرش این اصل که «ادبیات، بیان اجتماع است» رمان را به‌مثابه تصویری واقع‌گرایانه از اجتماع در نظر گرفتند. شاید بتوان نخستین اثری را که به‌طور نظام‌مند به پیوندهای میان ادبیات و اجتماع می‌پردازد، کتاب *ادبیات از منظر پیوندهایش با نهادهای اجتماعی* از مادام دوستال (۱۷۶۶-۱۸۱۷) دانست که در سال ۱۸۰۰ منتشر شد و مفاهیمی نظیر «روح زمان» و «روح قومی» که برای نخستین بار در این کتاب مطرح شدند، تا مدت‌ها مورد استفاده منتقدان اجتماعی بودند (اسکارپیت، ۱۳۷۶: ۱۲). همین مفاهیم است که در آرای منتقدی چون هیپولیت تن (۱۸۲۸-۱۸۹۳)، به‌شکل سه مفهوم «نژاد، محیط و زمان» نمود می‌یابد؛ سه مفهومی که به زعم تن، تعیین‌کننده پدیده ادبی است (همان). کتاب مائو آرنولد (۱۸۲۲-۱۸۸۸) با عنوان *فرهنگ و هرج و مرج* نیز بر این واقعیت پای می‌فشارد که اثر ادبی را بدون در نظر گرفتن زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی آن نمی‌توان فهمید.

باید دانست که به‌طور کلی تا پیش از قرن بیستم، منتقدان هنگام بررسی جامعه‌شناختی ادبیات، بر محتوای آثار بیشتر تمرکز داشتند تا بر شکل و فرم آن‌ها. به بیان دیگر، دغدغه آن‌ها بیشتر این بود که مسائل اجتماعی و فرهنگی چگونه در آثار ادبی بازتاب می‌یابد و آثار ادبی تا چه حد به این مسائل می‌پردازند. این مسئله حتی در آثار مارکسیست‌های اولیه نیز دغدغه اصلی منتقدان است. تنها در قرن بیستم و پس از انتشار آثار منتقدانی چون لوکاج، گلدمن، باختین، لوونتال، اسکارپیت و دیگران بود که پیوند میان شکل و نوع ادبی و زیبایی‌شناسی اثر با ساختارهای اجتماعی نیز مورد توجه قرار گرفت. برای نشان دادن آرای پژوهشگران و صاحب‌نظران تأثیرگذار بر نقد جامعه‌شناختی رمان باید از مارکسیست‌ها آغاز کرد.

۱-۳. کارل مارکس (۱۸۱۸-۱۸۸۳) و فریدریش انگلس (۱۸۲۰-۱۸۹۵)

با رواج اندیشه‌های کارل مارکس و فریدریش انگلس رویکرد جامعه‌شناختی به ادبیات مبدل به شیوه‌ای علمی برای خوانش متون ادبی شد. هیپولیت تن ادبیات را محصول «نژاد، محیط و زمان» می‌دانست، اما مارکس و انگلس ادبیات را محصول فرعی ساختارهای اجتماعی می‌دانستند. از دید آنان، عوامل صرفاً اقتصادی و طبقه اجتماعی، مؤثرترین عوامل در شکل‌گیری آثار ادبی هستند. آنان بر این باور بودند که ماهیت و کارکرد ادبیات را می‌توان با بررسی پیوند آن با شرایط غالب اجتماعی و تحلیل نظام اجتماعی به مثابه یک کلیت، بهتر دریافت. ادبیات و هنر از دید آنان شکل‌هایی از آگاهی اجتماعی هستند و هرگونه تغییر اجتماعی تغییر در هنر و ادبیات را در پی خواهد داشت. جیمز بارنت معتقد است که «از دید مارکس، نظام تولید غالب در زمانی معین، محتوا و سبک آثار ادبی را در جوامع گوناگون تعیین می‌کند. مارکس بر اساس این نوع تحلیل و نیز اعتقاد راسخش به اجتناب‌ناپذیری ستیز طبقاتی، استدلال می‌کند که علائق هنری براساس منظر و موضع طبقاتی متغیر است» (Barnett, 1970: 621).

۲-۳. جامعه‌شناسی ادبیات در قرن بیستم: پیوند ساختارهای اجتماعی با فرم و نوع ادبی

پیروان مارکس و انگلس، به طرز گسترده‌تر و منسجم‌تری به پیوند میان اجتماع و ادبیات از منظر مارکسیستی پرداختند. مهم‌ترین آنان گئورگ لوکاج بود که در بخش بعد به نظریه‌های او پرداخته خواهد شد.

۱-۲-۳. گئورگ لوکاج: ژانرهای ادبی و دوره‌های تاریخی

گئورگ لوکاج (۱۸۸۵-۱۹۷۱)، برجسته‌ترین نظریه‌پرداز مارکسیست پس از خود مارکس و انگلس است. علاوه بر این، او نخستین کسی است که مفهوم فرم و ساختار

ادبی را به‌نحوی نظام‌مند با ساختارهای اجتماعی مرتبط دانسته است. او در روح و فرم‌ها، فرم یا به بیان دیگر «ساختار معنادار» را اموری می‌داند که بازنمودگر شیوه‌های مواجهه روح انسانی با امر مطلق هستند. این فرم‌ها سرمدی هستند، ذاتی همچون «نگرش تراژیک» که او آن را تنها نگرش اصیل و حقیقی می‌داند. او در آثار اولیه‌اش، «دوران مدرن» را با «تمدن‌های فروبسته» یونان باستان و مسیحیت قرون وسطایی - که نسبت به دوران ما از غنای کم‌تری برخوردار بودند - در تقابل قرار می‌دهد.

لوکچ در نظریه رمان، مفهوم فرم به‌مثابه امر سرمدی را تعدیل کرد و فرم را امری در پیوند با واقعیات اجتماعی در نظر گرفت. والتر اسکات، که لوکچ رمان‌های او را مثل اعلای رمان تاریخی می‌داند، مفهوم تازه‌ای از واقعیت را در رمان‌های خود پیش می‌نهد. رمان نیز همچون حماسه در پی ترسیم تمامیت واقعیت است، اما تفاوت آن با حماسه در این است که در رمان، جهان عینی خارجی در زمینه حیات درونی انسان تصویر می‌شود. فرم و محتوای رمان، بستری برای طرح مسائل و ستیزهای اجتماعی فراهم می‌آورند. به‌طور کلی، لوکچ مفهوم ادبیات را بازتابی از ستیز طبقاتی می‌داند و در کتاب رمان تاریخی می‌نویسد: «خاستگاه، رواج، اوج و افول رمان تاریخی ضرورتاً برآمده از دگرگونی‌های عظیم اجتماعی در دوران مدرن است» (Lukacs, 1962: 17).

۲-۲-۳. مکتب فرانکفورت (ادامه روش دیالکتیکی هگل - مارکس)

پس از جنگ جهانی دوم، جامعه‌شناسی ادبیات عمدتاً در جمهوری فدرال آلمان و با محوریت مکتب فرانکفورت ادامه یافت. نوشته‌های و آدورنو و م. هورکهایمر اولین نسل پژوهشگرانی را که روش هگلی - مارکسی را ابزاری کارآمد و انعطاف‌پذیر برای پژوهش‌های خودیافته بودند، تحت تأثیر قرار داد.

مجموعه مقالات آدورنو در باب جامعه‌شناسی ادبیات، عمدتاً در مجموعه سه جلدی یادداشت‌هایی در باب ادبیات و منشورها: مقالاتی در نقد فرهنگی و اجتماعی گردآوری شده‌اند. مقاله مشهور او در باب رمان دنیای شجاع جدید از آلدوس هاکسلی با عنوان «هاکسلی و آرمان‌شهر» که در مجموعه دوم آمده، تا حد زیادی معرف رویکرد او به جامعه‌شناسی ادبیات است. آدورنو در این مقاله، در مورد آرمان‌شهر توصیف شده در رمان هاکسلی می‌نویسد: «رویکرد هاکسلی، به رغم خواست خود او، پیوندی نزدیک با طرز نگرش طبقه متوسط دارد، نگرشی که حمایت از اقتصاد مبتنی بر سوددهی را نه مبتنی بر سود شخصی، بلکه مبتنی بر عشق به بشریت قلمداد می‌کند» (Adorno, 1967: 116).

یکی از تأثیرگذارترین چهره‌های مکتب فرانکفورت که سهم عمده‌ای در پیش‌برد مطالعات مربوط به جامعه‌شناسی ادبیات دارد، لئو لوونتال (۱۹۰۰-۱۹۹۳) است. مهم‌ترین آثار او در این زمینه عبارت‌اند از: *ادبیات و تصویر انسان* (1957) و *ادبیات، فرهنگ عامه و جامعه* (1961). او در مقدمه *ادبیات و تصویر انسان* می‌نویسد:

این وظیفه جامعه‌شناسی ادبیات است که موقعیت‌ها و شخصیت‌های تخیلی نویسنده را به فضای تاریخی‌ای که آن موقعیت‌ها و شخصیت‌ها از آن استخراج شده‌اند پیوند زند. جامعه‌شناسی ادبیات باید معادلات شخصی مربوط به درون‌مایه و سبک‌شناسی اثر را به معادلات اجتماعی تبدیل کند (نیز نک: لوونتال، ۱۳۸۶: ۷۶).

لوونتال معتقد است «ادبیات غالباً یگانه منبع آشنایی با شیوه‌های زندگی خصوصی» است، در مورد میزان علمی/عینی بودن روش دیالکتیکی به‌کاررفته در آثار اعضای مکتب فرانکفورت هم‌چنان نمی‌توان با قاطعیت حکمی صادر کرد.

۳-۲-۳. لوسین گلدمن: رویکرد تکوینی در جامعه‌شناسی ادبیات

ادای سهم لوسین گلدمن (۱۹۱۷-۱۹۷۰) به حوزه جامعه‌شناسی ادبیات، بیشتر به وارد کردن ماتریالیسم دیالکتیک در این حوزه برمی‌گردد، یعنی روش پیچیده‌ای که هنر و جامعه را به یکدیگر پیوند می‌دهد. روش ابداعی گلدمن برای بررسی آثار ادبی ساختارگرایی تکوینی نام دارد که براساس آن، اثر ادبی یکی از عناصر مقوم آگاهی اجتماعی است و بیش از آن که به آگاهی فرد وابسته باشد، در سطوح آگاهی فرافردی^۲ شکل می‌گیرد. او در مقاله‌ای با عنوان «جامعه‌شناسی ادبیات: موقعیت و مسائل روش‌شناختی» توضیح می‌دهد که نخستین اصل کلی‌ای که ساختارگرایی تکوینی بر آن استوار است این است که «هر گونه تأملی در باب علوم انسانی نه از بیرون که از درون اجتماع صورت می‌گیرد». دومین اصل ساختارگرایی تکوینی این است که واقعیات بشری واکنش‌های یک فرد یا سوژه جمعی^۳ هستند. او سپس بدین نکته اشاره می‌کند که رابطه بنیادین میان حیات جامعه و آفرینش ادبی، نه با محتوای این دو بخش از واقعیت بشری بلکه تنها با ساختارهای ذهنی سروکار دارد، و این ساختارهای ذهنی نه پدیدارهای فردی که پدیدارهایی اجتماعی‌اند (Goldman, 1976: 493-495).

رویکرد جامعه‌شناختی گلدمن به مطالعات ادبی، به ساختارهایی که توسط فعالیت بشری خلق و دگرگون می‌شوند می‌پردازد. از دید او، این ساختارها به واسطه «کنش»^۴ سوژه بشری به منصفه ظهور می‌رسند. این سوژه چیزی نیست مگر مقوله‌ای جمعی از یک گروه اجتماعی که دربردارنده منشأ حقیقی آفرینش فرهنگی است. این سوژه جمعی ساختاری معنا دار است. تمامی شکل‌های عمده فرهنگی چنین ساختاری را دربر دارند که عبارت است از جهان‌بینی‌ای که آگاهی جمعی یک گروه اجتماعی با اهمیت

را بیان می‌کند. این جهان‌بینی، به عناصر و سطوح متفاوت یک فرم فرهنگی وحدت و انسجام می‌بخشد.

۴. بحث و بررسی

۴-۱. بررسی پی‌رنگ و خوانش تفسیری چهار رمان براساس نقد اجتماعی

۴-۱-۱. خوانش زمین سوخته براساس نقد اجتماعی

زمین سوخته (محمود، ۱۳۶۱) در زیرگونه رمان تاریخی طبقه‌بندی می‌شود و حوادث پاییز ۱۳۵۹ در اهواز را روایت می‌کند. اواخر تابستان ۱۳۵۹ راوی که با مادر و خواهر و چند برادر خود در اهواز زندگی می‌کند، خبر کوتاهی در روزنامه‌ای می‌خواند که حکایت از استقرار تانک‌های عراقی در مرز ایران دارد. این خبر مسئله حمله عراق به ایران را که یکی دو هفته است در میان مردم شایع است، قوت می‌بخشد. چند روز بعد خبر بمباران فرودگاه اهواز در شهر پخش می‌شود و دو روز بعد پخش غربی شهر را هواپیماهای عراقی بمباران می‌کنند. عده‌ای از اهالی شهر در تدارک کوچ کردن از شهر هستند و در همان حال جوان‌های اهواز، گروه‌هایی برای مقابله با عراقی‌ها تشکیل می‌دهند.

در این روزها درحالی که کمبود آذوقه و ارزاق عمومی در شهر باعث گرانی شده است دزدی‌هایی انجام می‌گیرد. دزدان اسباب و اثاثیه کسانی را که خانه‌هاشان را رها کرده و از شهر رفته‌اند، با کامیون از شهر خارج می‌کنند. در اوایل ماه سوم پاییز، یک روز صبح خبر شهید شدن باران را در جبهه دارخوین به ننه‌باران می‌دهند. ننه‌باران در حالی که تفنگ به دست دارد و نوار فشنگ را حمایل کرده است، در تشییع جنازه پسرش و چندین شهید دیگر شرکت می‌کند. چند روزی بعد مردم کامیونی از اموال

دزدی را دستگیر می‌کنند. با توجه به شهادت کسانی که آن‌ها را در حال دزدی دیده‌اند - ننه‌باران و عادل نوجوانی از اهل محل که کار نگهبانی از خیابان را برعهده دارد - آن‌ها را تیرباران می‌کند. وقتی خبر به کمیته می‌رسد، ننه‌باران و محمد مکانیک و عادل و چند نفر دیگر دستگیر می‌شوند. روز بعد با اعتراض اهالی محل عادل و ننه‌باران آزاد می‌شوند، اما کمیته اسلحه‌شان را می‌گیرد و ننه‌باران بعد از این ماجرا افسرده و سرخورده می‌شود.

چند روز بعد، راوی به خانه خود برمی‌گردد، محله بر اثر اصابت موشک به کلی ویران شده و بسیاری از ساکنان از جمله محمد مکانیک و ننه‌باران کشته شده‌اند. دست محمد مکانیک در موج انفجار جدا شده و در خوشه نخل کنار حیاط گیر کرده است و درد آن مانند تیری سه شعبه به قلب راوی می‌نشیند (محمود، ۱۳۶۱).

زمین سوخته هرچند پی‌رنگی در ستایش دفاع از سرزمین و خاک آبا و اجدادی دارد، اما اگر به توالی حوادثی که بدان اشاره شد دقت شود، در پی ارائه تفسیری اجتماعی از شرایط پس از روزهای نخستین جنگ است. زندگی پیش از جنگ در این رمان زندگی آرمانی و فوق‌العاده‌ای نیست، اما از آرامشی نسبی برخوردار است و مردم نسبت به آن یاد و خاطره خوشی دارند؛ از همه مهم‌تر آن است که در جنگ علاوه بر دشمن خارجی، دشمن داخلی نمود و بروز آشکاری پیدا می‌کند و با دزدی از منازل و احتکار ارزاق عمومی فشاری مضاعف و حتی شاید بیش از دشمن خارجی به مردم تحمیل می‌کند، این حقیقت که مرزبندی میان خودی و غیرخودی را در رمان به هم می‌زند با قرائت گفتمان مسلط که دشمن را معمولاً فقط در نیروهای خارجی خلاصه می‌کند تفاوت دارد و یکی از عناصر مهم تشکیل‌دهنده پی‌رنگ داستان است و حوادث اجتماعی و تحول شخصیت‌ها را در پی می‌آورد که در شکل‌دهی فضایی متفاوت با گزارش رسمی از جنگ تأثیر بسزا دارد.

۴-۱-۲. خوانش زمستان ۶۲ براساس نقد اجتماعی

رمان زمستان ۶۲ (فصیح، ۱۳۶۲) در بستری از حوادث رمانتیک نقل می‌شود، اما تلاشی است برای نشان دادن واقعیت‌های خوزستان و به‌خصوص اهواز در میانه جنگ هشت‌ساله. غروب یکی از روزهای اوایل دی ماه ۱۳۶۲ در بحبوحه جنگ ایران و عراق مهندس جلال آریان و دکتر منصور فرجام وارد شهر اهواز می‌شوند. مهندس جلال آریان که تا چند سال پیش در دانشکده نفت آبادان تدریس می‌کرده، برای یافتن ادريس آل مطرود به خوزستان آمده است. دکتر منصور فرجام که در رشته کامپیوتر از دانشگاه‌های آمریکا، دکترا دارد و چندی پیش به ایران آمده است، قرار است برای شرکت نفت، مرکز آموزش زبان و تکنولوژی کامپیوتر را راه‌اندازی کند. جلال آریان که در جست‌وجوی ادريس است، در شرکت نفت به خانم مریم جزایری برمی‌خورد که شوهرش مهندس کورش شایان، همکار سابق جلال آریان، در سال اول انقلاب تیرباران شده و خود او از کار اصلی خود برکنار شده است و فعلاً در بایگانی کار می‌کند.

مریم جزایری از اداره اخراج و خانه‌نشین می‌شود و چون هنوز همسر کورش شایان به حساب می‌آید، نمی‌تواند برای دیدار پسرش از ایران خارج شود. دکتر فرجام بر اثر عصبانیت‌ها و نگرانی‌هایی که درمورد تأسیس مرکز آموزش دارد، دچار ناراحتی قلبی می‌شود و بعد از چند روز بستری شدن در بیمارستان همراه با جلال آریان از گفت‌وگوهایی که با منصور فرجام دارد، درمی‌یابد که او چندی پیش نامزد آمریکایی خود را در تصادفی ازدست داده است، برای گریز از وضعیت روحی نامطلوبی که به آن دچار بوده به ایران آمده و این روزها درعین حال که از کارشکنی‌ها و جو

ناهماهنگ و نابسامان اداری رنج می‌برد، تحت تأثیر محیط جنگ و شهادت‌طلبی‌های پیر و جوان قرار گرفته است و گاه به رفتن به جبهه می‌اندیشد.

دو روز بعد، جلال آریان باخبر می‌شود که گروهان فرشاد در شلمچه موشک‌باران شده است و عده زیادی کشته شده‌اند. برای خبرگرفتن از وضعیت فرشاد به دارخوین می‌رود و در آنجا در میان کشتگان به جنازه منصور فرجام بر می‌خورد که مدارک خود را با فرشاد عوض کرده و به جای او به جبهه رفته است تا فرشاد بتواند با لاله از ایران خارج شود (فصیح، ۱۳۶۵).

زمستان ۶۲ و به‌طور کلی بیشتر آثار فصیح را با شخصیت‌پردازی‌های خاص وی می‌شناسیم. شخصیت جلال آریان از تیپ‌های شناخته‌شده برای علاقه‌مندان به رمان فارسی است و شاید تنها نمونه‌ای که قابل رقابت با شخصیت‌های تکرار شونده رمان‌های ژانر پلیسی و حادثه‌ای غربی مانند مگره^۵ و هنی^۶ دارد. در این اثر علاوه بر مفهوم دشمن داخلی که در زمین سوخته نیز بدان اشاره شد، شخصیت منصور فرجام با نام‌گذاری نمادین از آغاز بار مخالف‌خوانی با قرائت رسمی از مفهوم جنگ و حتی دفاع از وطن را دارد و تنها بخش‌های ستایش روحیه دفاعی جوانان رزمنده در رمان منحصر به تک‌گویی‌های جلال آریان است. آنچه برای منصور فرجام اهمیت دارد انسان‌ها و شاید انسانیت است. انسان‌هایی که هریک سرشت و سرنوشتی متفاوت دارند و در جست‌وجوی مقصدی متفاوت‌اند، از همین رو وقتی کسی را می‌یابد که او را در مقصد با خود مشترک می‌بیند (فرشاد) حاضر می‌شود خود را برای او و درحقیقت برای عشق انسانی او فدا می‌کند و در همین راه کشته می‌شود. این نوع از مرگ طبیعتاً از سوی گفتمان رسمی شهادت است، اما شخصیت‌پردازی منصور فرجام به‌گونه‌ای نیست که بتوان این قرائت رسمی را از مرگ خودخواسته او پذیرفت.

۳-۱-۴. خوانش باغ بلور براساس نقد اجتماعی

در باغ بلور (مخملباف، ۱۳۶۵) لایه، همسر منصور - که شهید شده است - با کمک همسایگان سرانجام سومین بچه‌اش را به دنیا می‌آورد؛ درحالی که دیگر پدری بالای سر بچه‌هایش نیست. شوهر سوری، همسایه لایه هم شهید شده است. سوری از روزهای انقلاب با لایه صحبت می‌کند و این که کارش شعار دادن و شهید جابه‌جا کردن بوده است. سوری الان با دو بچه به نام سمیره و میثم مانده است چه کند. ملیحه همسر حمید است که جانباز و قطع نخاع است، ملیحه همواره این دغدغه ذهنی را دارد که از حمید بچه‌دار نمی‌شود و حمید هم این حقیقت را می‌داند، اما هرگز بروز نمی‌دهد.

همه این شخصیت‌ها در یکی از خانه‌های مصادره‌شده از سوی بنیاد شهید زندگی می‌کنند و علاوه بر آنان خورشیدخانم و شوهرش که معتاد است نیز در این خانه هستند، این دو خدمتکار صاحب خانه مصادره‌ای هستند و از همین طریق به ساکنان کنونی خانه پیغام داده می‌شود که باید آنجا را تخلیه کنند.

احمد، برادر اکبر و برادر شوهر سوری از جبهه باز می‌گردد. او نامزد دارد، اما مشهد با پدر نامزدش صحبت می‌کند و ازدواج را برهم می‌زند. مشهدی می‌خواهد سوری را به ازدواج احمد درآورد و هرچند احمد چندان مشکلی با این کار ندارد، اما سوری نمی‌تواند خاطره شوهرش را فراموش کند. احمد و سوری نهایتاً بی‌سروصدا ازدواج می‌کنند، اما احمد، شب عقد با دیدن عکس برادرش بر دیوار اتاق سوری، از خانه بیرون می‌رود.

از عراق خبر می‌رسد که اکبر شهید نشده و در عراق اسیر است. مشهدی و احمد نبش قبر می‌کنند. عالیه و سوری و حمید هم می‌روند سر قبر. شبانه گورکن می‌آید و نبش قبر می‌کند. یک جنازه پوسیده و گندیده از قبر بیرون می‌آورند. از بوی گند جسد

هر یک به گوشه‌ای می‌گریزند و می‌فهمند قبر را اشتباهی کنده‌اند. قبر اکبر را می‌کنند، بوی عطر قبرستان را فرامی‌گیرد. عالیه و مشهدی مطمئن می‌شوند پسر آن‌ها شهید شده است و او را دوباره دفن می‌کنند. احمد فردای آن شب به جبهه می‌رود و سوری که دچار حواس‌پرتی شده است به بیمارستان منتقل می‌شود. مشهدی هم دیگر کاری در خانه ندارد. وصیت‌نامه می‌نویسد و به جبهه می‌رود. حمید از مسجد خبر شهادت احمد و مشهدی را می‌آورد و مجلس ختم آن‌ها برگزار می‌شود. عالیه تعادل روانی‌اش را از دست می‌دهد و خانهٔ مصادره‌ای از شخصیت‌های داستان گرفته و جمع پراکنده می‌شود.

هرچند روایت *باغ بلور* به دلیل وجود گونه‌ای از فراواقع‌گرایی و وجود حوادثی از جنس رمان‌های رئالیسم جادویی با رمان‌های دیگر موجود در این پژوهش متفاوت است، اما از نظر صبغهٔ اجتماعی و تفاوت با گفتمان رسمی از چند جهت قابل توجه است، نخست زنانگی روایت و پی‌رنگ و وجود فضایی غیرشعاری و غیرحماسی است. مردهای داستان یا غایب‌اند یا از کار افتاده و مجنون. و این دقیقاً نقدی است که رمان به آثار مخرب اجتماعی جنگ به صورت غیرمستقیم دارد. جنگ باعث از دست رفتن شوهران، پدران، برادران و پسرانی شده است که فقدان یا حتی غیاب آنان ضربهٔ بزرگی به بازماندگان زده است و این بازماندگان به جای تاب آوردن و سرشار از غرور و حماسه بودن - که خصلت و خواستهٔ گفتمان رسمی جنگ است و در آن دسته آثار بازتاب دارد - می‌شکنند و رنج می‌برند و مسیر زندگی خود را به اجبار با این رنجوری تن و روان ادامه می‌دهند و *باغ بلور* تصویر همین ادامه دادن تلخ است که اثر مستقیم جنگ به شمار می‌رود.

۴-۱-۴. خوانش *آداب زیارت* براساس نقد اجتماعی

پروفسور هادی بشارت که در ده خضرآباد متولد شده و بعدها برای ادامه تحصیل به تهران آمده، تحت تأثیر دبیر تاریخ خود (آقای فخر زنجانی) نسبت به تاریخ و فرهنگ گذشته ایران علاقه مند شده است و بعدها در آمریکا با پروفیسوری آمریکایی به نام هامفری، مطالعاتی در باب مانی و دین او انجام داده است. او بعد از انقلاب اجباراً بازنشسته شده و حالا با زنش فرنگو در خانه‌ای قدیمی که هر گوشه آن نیاز به تعمیر دارد، زندگی می‌کند. پسر جوانشان خسرو مدتی است در آمریکا زندگی می‌کند. دل‌خوشی او شاگرد جوانی است به نام مهرداد رازی که برای فراگیری زبان‌های باستانی و آشنایی با فرهنگ گذشته، نزد هادی بشارت درس می‌خوانده است، چندی است که داوطلبانه به جبهه رفته است، تا سرزمین بین‌النهرین (عراق) را که مهد تمدن‌های باستانی است، از نزدیک ببیند. مهرداد رازی در جنگ کشته می‌شود و مادرش خانم رازی تصمیم می‌گیرد، نزد پسر بزرگش، نورداد، که در آمریکا زندگی می‌کند برود. فرنگو که سخت گرفتار سردردهای عصبی است، پیشنهاد می‌دهد که به سراغ پسرشان به آمریکا بروند و در آنجا با او زندگی کنند، اما هادی بشارت به او یادآوری می‌کند که سال‌ها پیش هم این امکان را داشته، اما به اقامت در آمریکا راضی نشده است. فرنگو خشمگین به خانه مادرش می‌رود اصرارهای بشارت برای منصرف کردن فرنگو به جایی نمی‌رسد و فرنگو به خانه مادرش برمی‌گردد.

در همین روزها نیلی دختر آقای بیات که از نوجوانی به مهرداد رازی دل‌بسته بوده، به سراغ آقای بشارت می‌آید و از آقای بشارت می‌خواهد همان درس‌هایی را که مهرداد می‌خوانده، به او تدریس کند. به دنبال تعرض‌هایی که در مورد غیبت طولانی نیلی به آقای بشارت می‌شود، آقای بشارت به کمیته می‌رود تا به احمد بیات، برادر نیلی که در کمیته کار می‌کند، توضیح بدهد. آقای بشارت وقتی متوجه می‌شود که ساختمان کمیته همان دبیرستانی

است که او سال‌ها پیش در آنجا درس می‌خوانده و مدتی نیز در آنجا تدریس می‌کرده است، هیچ‌ان‌زده می‌شود و شب را در کمیته می‌خوابد. صبح روز بعد فرنگو به کمیته می‌آید. نامه‌ای از پروفیسور هامفری در جواب یکی از نامه‌های متعدد آقای بشارت برای او می‌آورد و او را با خود به خانه می‌برد (مدرسی، ۱۳۶۸).

آداب زیارت آشکارتر از سه رمان دیگر به نقد اجتماعی جنگ اشاره دارد. هم سیر حوادث و هم پرداخت شخصیت‌ها نشان از آشفتگی و تاوانی دارد که اشخاص مختلف داستان به خاطر جنگ پرداخته‌اند یا می‌پردازند. عراق در این اثر کشور مهاجم و متخاصم نیست، بلکه سرزمینی باستانی است که تنها رزمنده موجود در داستان (مهرداد) برای کشف رازهای کهن آن داوطلبانه در قالب سرباز به آن سفر کرده است. پرفیسور بشارت هم هرچند دل در گرو وطن دارد و به مهاجرت راضی نیست، اما به هیچ روی جنگ را درک نمی‌کند و وقوع آن را حاصل نوعی ناآگاهی اجتماعی نسبت به تمدن گذشته می‌داند. کشته شدن مهرداد رازی نیز از همان آثار جنگ است که نمی‌توان آن را شهادت دانست و درحقیقت همان‌طور که منصور فرجام خود را فدای عشق و انسانیت کرد، مهرداد رازی خود را تقدیم به شناخت تمدن باستانی بین‌النهرین می‌کند. درحقیقت روایت و شخصیت‌های آداب زیارت به تصویرکشنده نوعی احتضار یا انقراض‌اند از گذشته‌ای درخشان به سمت آینده‌ای مبهم.

۲-۴. نقد جامعه‌شناختی چهار رمان به‌عنوان بازتاب روایت غیررسمی (گفتمان

اقلیت)^۷

در تحلیل ارتباط میان ادبیات و نهادهای قدرت، گفتمان اقلیت^۸، گفتمانی است که ارزش‌های گفتمان مسلط را نقد می‌کند، خرده‌فرهنگ‌ها یا نهادهای اجتماعی معقول

واقع شده را نشان می‌دهد و بسیاری از آسیب‌های اجتماعی و ریشه‌های آن را بازگو می‌کند. گفتمان اقلیت با استفاده از ظرفیت‌های تکنیکی و محتوایی ژانر رمان کوشیده است تا در تصور آشنای ذهن مخاطب ایرانی از مفهوم جنگ رخنه کند و تغییراتی در آن ایجاد نماید. براساس نظر برخی منتقدان رمان جنگ سه نوع دیدگاه را در خود جای داده است:

۱. مثبت‌نگر که آثاری مانند *سرود ارون‌رود* و *سرود مردان آفتاب* و ... را دربر می‌گیرد؛

۲. منفی‌نگر که شامل آثاری است مانند *آداب زیارت*، *زمستان ۶۲* و *ثریا در اغما*؛

۳. داستان‌هایی با نوع نگاه سوم، اما جز کتاب‌هایی که با نگاه منفی یا مثبت به جنگ نگریسته‌اند یک نگاه سوم هم در ادبیات جنگی ایران به چشم می‌خورد. این کتاب‌ها هرکدام دنیای خاص خود را دارند» (حنیف، ۱۳۸۶: ۲۱).

از دیدگاه گفتمان مسلط و منتقدان متعلق به آن رمان‌های *باغ بلور* و *زمین سوخته* به این نگاه تعلق دارند؛ نگاهی که نه نکوهیده است و نه پسندیده، فقط گزارش‌گر جنگ است و تلخی‌هایش. اما براساس خوانشی که از رمان‌های پیش‌گفته به دست داده شد، می‌توان گفت هر چهار رمان *باغ بلور*، *زمین سوخته*، *آداب زیارت* و *زمستان ۶۲* به نوع نگاه سوم متعلق هستند و جنگ را از زاویه دید انسانی می‌بینند. در هر چهار رمان، کشته‌شدگان شهیدند و از آن‌ها با احترام و به‌عنوان قهرمانان وطن یاد می‌شود، اما شهادت آن قداست و پیروزی مطلق را که در روایت رسمی درباره آن گفته می‌شود، ندارد. همچنین، انگیزه‌های شروع جنگ و ادامه یافتن آن مورد تردید است و نمی‌توان به یقین از سودمندی جنگ سخن گفت و از آن دفاع کرد.

امداد غیبی و یاری‌های پنهان الهی نیز در گفتمان مسلط همه جا به کار نمی‌آید و قهرمان داستان را یاری نمی‌کند. قهرمان داستان همواره رزمنده نیست، بلکه همسر رزمنده است یا در جست‌وجوی اوست و یا اصلاً گزارشگری است که خود را بیگانه با جنگ حس می‌کند. در رمان مدرن شخصیت به قدری پررنگ می‌شود که طرح در مقابل آن کم‌اهمیت می‌شود، رمان‌های چهارگانه این پژوهش نیز شخصیت‌محورند و به جز زمستان ۶۲ - که پی‌رنگی به نسبت قوی دارد - در آثار دیگر سرنوشت شخصیت‌ها و پیگیری آن بر طرح داستان می‌چربد.

۴-۲-۱. ویژگی گفتمان اقلیت^۹ در مقایسه با (گفتمان مسلط) روایت رسمی در

چهار رمان برگزیده

۴-۲-۱-۱. شخصیت قهرمان

قهرمان‌ها در آثار مرتبط با گفتمان مسلط معمولاً رزمنده‌اند و تیپ ثابتی دارند (مشخصه‌های این تیپ در سینمای جنگ بارها تکرار شده است)، اما قهرمان‌های گفتمان اقلیت، رزمنده نیستند و از سلاح به دست گرفتن پرهیز دارند. راوی زمین سوخته نزدیک‌ترین شخصیت به قهرمان‌های گفتمان مسلط است که در پایان نیز خود را نسبت به جنگ مسئول حس می‌کند. منصور فرجام در پایان داستان تحول می‌یابد و همراه رزمندگان به جای نامزد لاله به جبهه می‌رود، اما نمی‌توان او را نیز یک رزمنده کلاسیک به حساب آورد.

۴-۲-۱-۲. انتخاب زاویه دید: زاویه دید بیرونی: متناسب با شتاب و صراحت

زاویه دید بازگوکننده شرایط اجتماعی و اقتصادی تولید اثر است. هر چهار رمان زاویه دید گزارش‌گونه و بیرونی دارند؛ زمین سوخته و زمستان ۶۲ از دید راوی ناظر روایت

شده‌اند و باغ بلور و آداب زیارت به نوعی زاویه دید سوم شخص و دانای کل دارند. محتوای باغ بلور و آداب زیارت ایدئولوژیک‌تر از زمین سوخته و زمستان ۶۲ است و راوی قهرمان یا ناظر به‌خوبی می‌تواند تمرکز بر حادثه را حفظ کند. شرایط روزگار جنگ، شرایط برون‌گرایی و ابراز صریح احساسات شاعرگونه است؛ به همین دلیل در رمان‌های فوق انعکاس زاویه دید درونی به کار نمی‌آمده و استفاده نشده است.

۴-۱-۲-۳. شخصیت زنان (تغییر منجر به نابودی)

شخصیت‌های زنان در دو داستان زمین سوخته و باغ بلور برجسته هستند. ننه‌باران، لایه و سوری، سه زن دقیق از روزگار دفاع مقدس‌اند که در اثر شرایط جنگ فرو می‌پاشند و از نظر روانی به حالتی بی‌ثبات می‌رسند، برخلاف زن جنگ‌زده موجود در گفتمان رسمی که جنگ و شهادت عزیزانش او را قوی‌تر می‌کند، زنان گفتمان مسلط نماد صبر و استقامت و بردباری هستند، موقعیت روانی زنان چهار رمان منتخب همچون شرایط اجتماعی دستخوش تحولی سریع است که نهایتاً آنان را نابود می‌کند. استثنای این جمع مریم جزایری است که ازدواج با جلال آریان او را نجات می‌دهد و به نوعی شخصیت نجات‌یافته از جنگ است.

۴-۱-۲-۴. لحن واقع‌گرایانه بدون حضور عناصر ماورائی

ویژگی یا لازمه گفتمان مسلط در ارائه تصویر از جنگ است؛ تکیه بر مستندسازی و مستندگویی برای ایجاد همدلی مخاطب اصلی مفروض در گفتمان رسمی از جنگ است. ناقض این اصل در آثار گفتمان مسلط، امدادهای غیبی است؛ اما جز باغ بلور در سه رمان دیگر این مجموعه خبری از نقض رئالیسم داستانی با امور ماورائی و معجزه‌گون نیست؛ درحقیقت انتخاب سبک رئالیسم با چاشنی رمانتیسیم، مناسب‌ترین

گزینه برای همراه‌سازی مخاطب با رمان گفتمان اقلیت بوده است که نویسندگان از این توانش به نفع خود استفاده کرده‌اند. شرایط اجتماعی - فرهنگی پیش از انقلاب زمینه را برای ظهور و حتی تثبیت رمانتیسیم در طبقه متوسط شهری فراهم کرده بود و این نویسندگان که خود متعلق به همین طبقه یا آشنا با ایدئال‌های آن بودند نیز از این ظرفیت استفاده کردند. بخش واقع‌گرایانه این آثار از یک سو برخاسته از سرشت جنگ است و از سوی دیگر شرایط جامعه پس از انقلاب را نشان می‌دهد؛ جامعه‌ای که در مرز میان واقعیت‌گرایی و آرمان‌گرایی مانده و هنوز مفاهیم و ارزش‌های جدید خود را بازتعریف نکرده که درگیر جنگ شده است. در میان این چهار رمان زمستان ۶۲ بیشترین سطح رمانتیسیم را در خود دارد و باغ بلور که نویسنده آن در حالت مخالفت با فضای قبل از انقلاب است کم‌ترین سطح رمانتیسیم را در خود دارد. درحقیقت، گفتمان اقلیت با رعایت دقیق‌تر مرزهای رئالیسم، صادق بودن و بی‌طرفی خود را به مخاطب نشان می‌دهد و با رمانتیسیم هم‌ذات‌پنداری او را به دست می‌آورد.

۴-۱-۲-۵. پی‌رنگ انتظارمحور

طرح هر چهار رمان برگزیده، برمبنای مفهوم انتظار ساخته شده است؛ راوی و مردم در زمین سوخته منتظر هستند تا ببینند دولت چه پاسخی به دشمن می‌دهد؟ ننه‌باران منتظر است تا خبر پسرش را بیاورند و فری بی‌عار منتظر فرصت برای خالی کردن خانه‌ها؛ در زمستان ۶۲ منصور فرجام منتظر است تا به او امکانات بدهند و قراردادش را اجرایی کند، جلال آریان در انتظار سرنخی از ادريس آل مطرود است، لاله منتظر است تا وضعیت مادرش را بفهمد و مریم جزایری در پی فرصتی است تا برای دیدار فرزندش به آمریکا برود؛ اصولاً همه مردم به نوعی منتظر چیزی هستند:

البته مردم تهران هم در زندگی این روزها، از فرط شادمانی و خنده، روده‌بر هم نمی‌شوند. آن‌ها هم مثل همه به نوعی منتظر چیزی‌اند، توی صف منتظر اتوبوس‌اند، یا منتظر نان لواش‌اند، یا منتظر پاسپورت‌اند، یا منتظر برگشتن بچه‌هایشان از جبهه‌ها، یا منتظر اعلان کوپن مرغاند یا منتظر اعلان کوپن نفت‌اند، یا منتظر خرداد سال آینده، منتظر یک چیزی هستند (فصیح، ۱۳۶۵: ۱۳۷).

زنان *باغ بلور* هم در انتظار مردانشان هستند؛ یا منتظرند که از سوی مردی انتخاب شوند و از بی‌سروسامانی نجات یابند، اتفاقی که نمی‌افتد و جامعه انتظار آدم‌ها را بی‌پاسخ می‌گذارد. شخصیت‌های آداب زیارت هم گرفتار همین وضع‌اند. هادی بشارت منتظر خبر مهرداد رازی است و فرنگو منتظر خسرو و پاسپورت آمریکا، نیلی هم منتظر مهرداد است یا به نوعی منتظر فرج.

مفهوم انتظار از عناصر مهم ایدئولوژی گفتمان مسلط است که در این رمان‌ها به نوعی دیگر بازتاب یافته است. پی‌رنگ این رمان‌ها، در کلی‌ترین طرح ممکن نشان‌دهنده جامعه‌ای است که برای تغییر اقدام کرده و اکنون منتظر است تا نتایج آن را ببیند، اما نهایتاً ناکام می‌ماند و ساختار اجتماعی جدید (جامعه توحیدی بی‌طبقه) نه تنها به وجود نمی‌آید، بلکه همان نظم و نظام پیشین هم درهم می‌ریزد و اینجاست که تمام شخصیت‌های اول قصه‌ها از نظر روانی بیمار می‌شوند؛ ننه‌باران دست به اعدامی انقلابی می‌زند، منصور فرجام خود را به کشتن می‌دهد، سوری روانه تیمارستان می‌شود و پروفیسور بشارت در جهان خیالی آیین مانی به سیر و سفر می‌پردازد. شخصیت‌های این چهار رمان حاضران نادیده‌گرفته‌شده‌ای هستند که با همه تفاوت طبقات اجتماعی و آگاهی‌شان، اکنون دچار گم‌گشتگی و احساس بی‌هویتی شده‌اند و این همان شرایط جامعه در برخورد با جنگ و دشمن خارجی است. جامعه‌ای که هنوز

در بهت است و نمی‌داند چرا تا دیروز همه کشورهای منطقه با احترام رفتار می‌کردند و اکنون همه برای حمله به او هم‌دست شده‌اند؟

۴-۱-۲-۶. تکثر صدا در مقابل دوگانگی

محتوای هر چهار رمان - در *آداب زیارت* این رویکرد کم‌رنگ‌تر است - تکثر و چندصدایی است. تفکر دوقطبی جامعه سنتی ایرانی، در این آثار به نقد کشیده است و نویسندگان کوشیده‌اند تا صدای آدم‌های دیگر را هم به گوش مخاطب برسانند:

زمین سوخته روایتی است از جنگ و بی‌خانمانی و آوارگی مردمان و ویرانی شهرها و فاجعه‌ها و قیام مردم در برابر هجوم لشکر اجنبی. رمان با تصویرهای درخشانی از صحنه‌های جنگ و همبازی و مساعدت مردم با یکدیگر به پیش می‌رود صحنه‌های دل‌خراش و دردناک با استادی به نمایش گذاشته می‌شود. داستان حماسه شهری است که از زمین و هوا به آن حمله می‌آورند و مردمان بی‌دفاع را به خاک و خون می‌کشند (ر.ک. میرصادقی، ۱۳۸۲: ۱۶۴).

مردمی که در رمان‌های گفتمان مسلط دیده نمی‌شوند و یا اگر هستند فقط قرار است تدارکات جبهه‌ها را تأمین کنند. زمین سوخته سرآمد این آثار در بازگو کردن وضع مردم یک شهر جنگ‌زده است و می‌توان آن را گزارش مردمی از جنگ نامید.

زمستان ۶۲ نگاهی دل‌سوزانه به جامعه دارد، اما از انتقاد سرشار است. آنچه به رمان اعتبار می‌دهد، خصوصیت انتقادی و افشاگرانه آن است، انتقادی به تلویح و گاه به تصریح از فاجعه‌های جنگ و کشت و کشتار و اوضاع و احوال نابسامان اجتماعی و ناکارآمدی دست‌اندرکاران. آنچه این رمان را به اثری اجتماعی تبدیل می‌کند، شرح راستین جنگ و مصیبت‌ها و فاجعه‌های آن و فداکاری ملتی است که جنگی ناخواسته

به آن‌ها تحمیل شده و با همه قدرت می‌کوشد به دفاع از جان و مال و سرزمین خود پردازد و در این راه از هیچ چیز دریغ نکند.

زمستان ۶۲ نه تنها خیانت روشنفکرانه به انقلاب و جنگ و یک رمان منفی‌نگر نیست، بلکه با نشان دادن تصویر انتقادی از روشنفکری و بخش‌های منفعت‌طلبانه جنگ سعی می‌کند تا جامعه‌ای چندصدایی را ترسیم کند.

باغ بلور اثری منفی‌نگر و ضد فداکاری‌های مردم در جنگ نیست، اثری است چندوجهی. رگه‌های نوعی از رئالیسم سوسیالیستی ضد سرمایه‌داری را می‌توان در آن جست. در بیان وضع زنان گاهی رنگ‌وبوی ناتورالیسم آثار چوبک را به خود می‌گیرد و در پایان با حادثه‌ای معجزه‌مانند این امور واقعی با فراواقع‌گرایی درهم می‌آمیزد که می‌توان آن را نوعی رئالیسم جادویی دانست. از آنجا که زنان و دختران موضوع اصلی داستان را تشکیل می‌دهند می‌توان از دیدگاه فمینیستی هم به نقد این اثر پرداخت و تنوع لهجه‌ها و زبان‌های به‌کار رفته در اثر نیز به انعکاس صداها و نظرهای دیگر درباره جنگ کمک می‌کند. به همین جهت می‌توان این اثر را گزارش زنان از جنگ؛ بازتاب ناامنی روانی خواند.

آداب زیارت نسبت به سه اثر دیگر کم‌تر تصویر جنگ را بی‌پرده به نمایش گذاشته است. آداب زیارت توصیف روحیات شخصیت‌های جنگ‌زده را نشان می‌دهد.

محتوای رمان به دنبال آنچه اتفاق می‌افتد، نیست بلکه به تشریح و توصیف چرایی‌ها و علت‌های اعمال و کنش‌ها و واکنش‌ها می‌پردازد و به زندگی عاطفی شخصیت‌های رمان بیشتر از معمول اهمیت می‌دهد و بر آن‌ها تأکید می‌ورزد و شخصیت‌های بیمارگونه‌ای از آدم‌های تحت تأثیر جنگ به نمایش می‌گذارد. این آدم‌ها به یقین پیش از جنگ چنین حال و هوایی نداشته‌اند و اکنون جنگ‌زدگان طبقه متوسط

هستند و باید با شرایط موجود خود را تطبیق دهند؛ کاری که از انجام آن عاجزند و به همین دلیل یأس و انحطاط شخصیت بر زندگی‌شان غلبه می‌کند.

۵. نتیجه

پس از انقلاب ۱۳۵۷ در ایران فضایی پیدا شد تا تبلور ارزش‌های غربی زیر سؤال برود و نوعی گفتمان قدرت جدید با تکیه بر برخی اصول مارکسیسم و بر محور شباهت با آموزه‌های اسلام شیعی شکل بگیرد. این گفتمان هنوز پایه‌های نظری خود را محکم نکرده بود که درگیر جنگی تمام عیار شد. ساختار اجتماعی گذشته و طبقات برآمده از آن، نمی‌توانست در این جنگ جلوی مهاجم را بگیرد؛ بنابراین مفاهیم طبقاتی جدید شکل گرفتند (و حتی سازمان‌های اجتماعی مناسب آنان تأسیس شد: بسیج مستضعفان، سپاه پاسداران، بنیاد ۱۵ خرداد، جهاد سازندگی و ...) جنگ براساس همین گفتمان مسلط و نظام جدید به پیش برده شود و جامعه پیرامون شعارهایی نو متحد گردد. گفتمان جدید سعی کرد با همه ابزارهای خود قرائتی از جنگ ارائه دهد که زشتی‌های آن را نمی‌بیند، تأثیرات بد آن را بازتاب نمی‌دهد (سانسور می‌کند)، مرگ جوانان را شهادت آرمانی می‌داند و راه بهشت را راه اصلی و محتوم همه‌آحاد جامعه‌ها. در چنین فضایی و با چنین سلطه گفتمانی‌ای در روزگار جنگ دست‌کم چهار رمان نوشته شده است که قرائت و تصویری دیگر از جنگ دارد و صدای دیگری را در مقابل گفتمان مسلط بازتاب می‌دهد که آن را گفتمان اقلیت نام داده‌ایم.

زمین سوخته، به‌عنوان روایت طبقه متوسط گمشده، زمستان ۶۲، به‌عنوان روایت طبقه تحصیل‌کرده سکولار اما میهن‌پرست از جنگ، باغ بلور، به‌عنوان روایت زنانه از طبقه آسیب‌دیده کم‌ویش هم‌صدا با گفتمان مسلط و آداب زیارت، به‌عنوان روایت

طبقه روشنفکر باستان‌گرا از جنگ، چهار بخش یک جورچین هستند که گفتمان اقلیت از جنگ را می‌سازند. گفتمانی که در مقابل صدها و هزاران ساعت فیلم سینمایی و مستند درباره جبهه‌ها، ده‌ها رمان دیگر و داستان‌های کوتاه و مجموعه‌های شعر، زنده می‌ماند، می‌بالد، خوانده می‌شود، ذهن مخاطب خود را درگیر و صدا و نگاه خود را تکثیر می‌کند.

گفتمان اقلیت یا روایت اقلیت بدون زیرپا گذاشتن ارزش دفاع مردمی از آب و خاک خویش، واقعیت‌های دیگر را هم بازگو می‌کند که در روایت رسمی به آن‌ها آگاهانه بی‌توجهی می‌شود، بی‌سرپرست شدن زنان، فروپاشی ارزش‌های انسانی، رواج منفعت‌طلبی، دروغ و ریا و بی‌اعتمادی نسبت به نهادها و مسئولان بالادست، از آثار اجتناب‌ناپذیر جنگ هستند که در این رمان‌ها به خوبی نشان داده شده‌اند.

گفتمان اقلیت نگاهی دردمندانه به جامعه ایرانی حین جنگ و پس از آن دارد و می‌کوشد برای زخم‌های این جامعه، مرهمی بجوید. مرهمی که شاید با فداکاری به دست آید یا معجزه بطلبد، اما به هر حال در شعارهای گفتمان رسمی از جنگ، جایی برای آن نیست. گفتمان اقلیت داستان جنگی است که بود، جنگی که هست و هنوز ردپای آسیب‌های اجتماعی آن را در تصمیم‌ها و رخداد‌های فرهنگی و اجتماعی ایران می‌توان سراغ گرفت. در پایان پیشنهاد می‌شود که برای نشان دادن بهتر ابعاد مختلف گفتمان اقلیت در ادبیات، دیگر آثار ادبی مرتبط با جنگ از این منظر بررسی شوند تا اجزای گفتمان اقلیت در ادبیات جنگ در مقابل ادبیات رسمی روشن‌تر تبیین گردد.

پی‌نوشت‌ها

۱. خوانش غیرنیت‌مند مناسب‌ترین اصطلاحی است که برای نشان دادن خط روایی رمان فارغ از پسند و ناپسند زمانه و براساس هویت خود اثر به ذهن صاحب این قلم رسیده است، اما به دلیل پرهیز از به‌کار بردن واژگان غیرمرسوم در نقد از تکرار این واژه در متن مقاله اجتناب شده است.

2. transindividual

3. collective subject

4. Praxis

5. Jules Maigret

6. Richard Hannay

7. Mionority Discourse

۸. گفتمان اقلیت ترکیب پیشنهادی این پژوهش برای نشان دادن هر گونه انحراف در روایت مؤلفه‌های جامعه‌شناختی در ادبیات از گفتمان مسلط و گونه‌ی رسمی است. لازم به یادآوری است که این ترکیب در ادبیات فارسی نخستین‌بار است که در این مفهوم به کار برده می‌شود. پیش از این تنها در روشنی‌نژاد (۱۳۸۷) به کار رفته است که در آنجا مفهوم مورد نظر مؤلف کاملاً متفاوت و چیزی از جنس رابطه فرهنگ با خرده‌فرهنگ‌ها و خدمت گفتمان‌های فرعی به گفتمان مسلط در قدرت بوده است.

9. Mionirity Discourse

منابع

- ایوتادیه، ژان (۱۳۷۸). *نقد ادبی در قرن بیستم*. تهران: نیلوفر.
- پارسانسب، محمد (۱۳۸۷). *جامعه‌شناسی ادبیات فارسی از آغاز تا سال ۱۳۵۷*. تهران: سمت.
- روح‌الامینی، محمود (۱۳۷۹). *نمودهای فرهنگی و اجتماعی در ادبیات فارسی*. تهران: آگه.
- ستوده، هدایت‌الله (۱۳۷۸). *جامعه‌شناسی در ادبیات فارسی*. تهران: آوای نور.
- سلیم، غلامرضا (۱۳۷۷). *جامعه‌شناسی ادبیات یا اجتماعیات در ادب فارسی*. تهران: توس.
- عسگری، عسگر (۱۳۸۷). *نقد اجتماعی رمان معاصر فارسی؛ با تأکید بر ده رمان برگزیده*. تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.
- فصیح، اسماعیل (۱۳۶۸). *زمستان ۶۲*. کلن: سینا.
- لوونتال، لئو (۱۳۹۰). *رویکرد انتقادی در جامعه‌شناسی ادبیات*. ترجمه محمدرضا شادرو. تهران: نشر نی.
- محمود، احمد (۱۳۷۸). *زمین سوخته*. تهران: معین.
- مخملباف، محسن (۱۳۶۵). *باغ بلور*. تهران: برگ.

- مدرسی، تقی (۱۳۶۸). *آداب زیارت*. تهران: نیلوفر.
- مصباحی پور ایرانیان، جمشید (۱۳۵۸). *واقعیت اجتماعی و جهان داستان*. تهران: امیرکبیر.
- وحید، فریدون (۱۳۸۸). *جامعه‌شناسی در ادبیات فارسی*. تهران: سمت.
- Adorno, T. W. (1967). Aldous Huxley and Utopia. *Kulturkritik und Gesellschaft I. Darmstadt: Wissenschaftliche*.
- Asgari, A. (2008). *Naqd-e Ejtemā'i-e Romān-e Fārsi; bā Ta'kid bar Dah Romān-e Bargozideh*. Tehrān: Nashr o Pajuhesh-e Farzān-e Ruz. [in Persian]
- Barnett, J. (1970). "The Sociology of Art". In Albrecht, M. C. ET. al. (Ed.) *The Sociology of Art and Literature*. (PP.621-634) London: Gerald Duckworth and Company Ltd.
- Eagleton, T. (1976). *Criticism and Ideology*. London: New Left Books
- Escarpit, R. (1970). "The Act of Publication: Publication and Creation". In Albrecht, M. C. et. al. (Ed.). *The Sociology of Art and Literature*. (pp 396-406). London: Gerald Duckworth and Company Ltd.
- Fasih, E. (1989). *Zemestān-e 62*. Cologne: Sinā. [in Persian]
- Goldman, L. (1976). "The Sociology of Literature: the Status of Problems and Methods". In Peter Lengyel (Ed). *International Social Science Journal*, No.4. UNESCO. pp.493-516.
- Löwenthal, L. (2011). *Ruykard-e Enteqādi dar Jāme'e Shenāsi-e Adabiyāt*. Tr. Mohammadrezā Shādrū. Tehrān: Ney. [in Persian]
- Lowenthal, L. (1957). *Literature and the Image of Man*. Boston: Beacon press.
- Lukacs, G. (1962). *The Historical Novel*. Londonb: Merlin Press.
- Mahmud, A. (1999). *Zamin-e Sukhteh*. Tehrān: Mo'in. [in Persian]
- Makhmalbāf, M. (1986). *Bāq-e Bolur*. Tehrān: Barg. [in Persian]
- Marx, K. & Engels, F. (1958). *Selected Works*. vol I. Mosco: Foreign Languages Publishing House.
- Mesbāhipur Irāniyān, J. (1979). *Vāqeyyat-e Ejtemā'i o Jahān-e Dāstān*. Tehrān: Amirkabir. [in Persian]
- Modarresi, T. (1989). *Ādāb-e Ziyārat*. Tehrān: Nilufar. [in Persian]
- Pārsānasab, M. (2008). *Jāme'e Shenāsi-ye Adabiyāt-e Fārsi az Aqāz tā Sāl-e 1357*. Tehrān: Samt. [in Persian]
- Ruh O-l'ami, M. (2000). *Nemudhā-ye Farhangi o Ejtemā'i dar Adabiyāt-e Fārsi*. Tehrān: Āgah. [in Persian]

- Salim, Q. (1998). *Jāme'e Shenāsi-ye Adabiyāt yā Ejtemā'iyāt dar Adab-e Fārsi*. Tehrān: Tus. [in Persian]
- Sotudeh, H. (1999). *Jāme'e Shenāsi dar Adabiyāt-e Fārsi*. Tehrān: Āvāy-e Nur. [in Persian]
- Tadié, J. (1999). *Naqd-e Adabi dar Qarn-e Bistom*. Tehrān: Nilufar. [in Persian]
- Vahidā, F. (2009). *Jāme'e Shenāsi dar Adabiyāt-e Fārsi*. Tehrān: Samt. [in Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی